

Stephen P. Blake. *Time in Early Modern Islam: Calendar, Ceremony, and Chronology in the Safavid, Mughal and Ottoman Empires*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 224 sayfa. ISBN 978-1-107-03023-7.

Yoichi Isahaya*

Tarih yazıcılığı, kronolojik bir çerçeve gerektirdiği için zaman kavramından ayırt edilemez. Bu ilişki günümüze dek pek çok açıdan araştırmacıların dikkatini çekmiş olmasına rağmen, İslâmi zaman nosyonu veya sistemi, kaynak azlığından dolayı hak ettiği ilgiyi görememiştir. Fakat bu durumun yavaş da olsa gelişme gösterdiği söylenebilir.¹ Stephen Blake'in *Time in Early Modern Islam* başlıklı monografisini işte bu önemli sürecin bir parçası olarak kabul edilebiliriz. Kitap, üç erken modern İslâm imparatorluğunu ele almaktadır: Babürlüler (1526-1739), Safevîler (1501-1722) ve Osmanlılar (1299-1923). Bu üç devlet de, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi kendisinden önceki dinlerin zaman sistemlerinin radikal bir biçimde yeniden tanımlanması neticesinde ortaya çıkan İslâm zaman anlayışını tevarüs etmiş olsalar da, kültürel çevrelerinin farklılığına bağlı olarak yeni zaman sistemleri ortaya koymuşlardır. Blake'in uzmanlık alanı erken modern dönem İslâm dünyası olup bu dönemin sosyal tarihi hakkında muhtelif çalışmaları yayımlanmıştır.² Tüm zorluğuna rağmen söz konusu imparatorlukların mukayeseli bir biçimde ele alınması, hiç kuşkusuz, erken modern dönem İslâm dünyasına dair kayda değer bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bağlamda, mezkur dönemlere, bölgelere ve konulara ilgi duyanlar, Blake'in bu imparatorlukların zaman nosyonunu veya sistemini yeni bir bakış açısı ile analiz ettiği bu çalışmasından istifade edecektir.

- 1 François Georgeon & Frédéric Hitzel (ed.), *Les Ottomans et le temps* (Leiden: Brill, 2012) ve *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* dergisinin özel sayısı: "Les empreintes du temps: Calendriers et rythmes sociaux", REMMM 136 (Kasım 2014): <https://remmm.revues.org/8816>.
- 2 Stephen Blake, *Shahjahanabad: the Sovereign City in Mughal India, 1639-1739* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); *Half of the World: the Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590-1722* (Costa Mesa, CA : Mazda, 1999).

* Doktora sonrası araştırmacı, ERC Project: Mobility, Empire and Cross Cultural Contacts in Mongol Eurasia, Hebrew University of Jerusalem.

Blake, hanedanların zaman sistemlerini, üçe ayırarak ele almaktadır: takvimsel, törensel ve kronolojik. Giriş bölümü, önceki dönemlerde var olmuş zaman sistemlerinin –kamerî hicri takvimin kullanılması, namaz vakitlerinin tayini ve yeni kutlamalar ihdas edilmesi suretiyle– İslâmiyet tarafından radikal bir şekilde yeniden yapılandırılmasına gönderimde bulunur. Modern dönem öncesi İslâm dünyasında *müneccimler* zaman ile ilişkili her şeyden sorumlu uzmanlardı. Bunlardan bazıları, *zicler* de hazırlamışlardır. Müneccimlerin çalışmalarının doğruluk derecesi, kendi zamanında Avrasya coğrafyasının en gelişmiş ve büyük ölçekli rasathanelerinde yapılan gözlemlerle doğrulanmaktaydı. Zicler, müneccimlerin yıllık takvim ve zayıç hazırlama gibi temel uygulama alanları için en önemli referans olarak işlev görüyordu.

Giriş bölümünü takip eden birinci bölüm, son yıllarda yapılmış araştırmalara dayanarak üç imparatorluğun tarihsel süreci ile ilgili genel bir değerlendirme sunmaktadır. Akabindeki bölümler (ikinci bölümden beşinci bölüme kadar), bu üç erken modern dönem imparatorluğunun farklı zaman ve mekânlara bağlı olarak zaman sistemini nasıl dönüştürdüğünü işlemektedir.

İkinci bölüm takvimlerle ilgilidir. İslâm'ın şartlarından olan günde beş vakit namaz, Müslüman toplumda günün kusursuz bir biçimde bölümlenmesine yönelik büyük bir ilgiyi ortaya çıkardı. Modern dönem öncesinde temel zaman ölçüm âletleri güneş ve su saatleri olsa da, namaz vakitlerini daha dakik hesaplayabilme isteği, Safevî ve Osmanlı astronomlarını mekanik saatlere yöneltti. Safevîler büyük kule saatleri (showpieces) gibi aletlere ilgi gösterirken, Osmanlıların vakit tayini teknolojisi ile olan irtibatı daha pratik düzeyde idi. Doğru bir biçimde vaktin tayin edilebilmesi için titizlikle yapılmış astronomik gözlem bir ön koşuldu. Ancak bir Osmanlı bilgini olan Takıyyüddin er-Râsîd'in (932-993/1525-1585) bilimsel gözlem yapmak üzere ortaya koyduğu girişim, siyasi rekabete ve dinî gericiliğe yenik düştü. Babür Hindistan'ında yönetici (rajah) olan ve astronomiye büyük bir tutkusu bulunan Jai Singh de (1686-1743) Câypûr'da büyük ölçekli bir rasathane kurmuşsa da, eski usule göre çalışan bu rasathane aynı dönemde Avrupa'da inşa edilen benzerleriyle eşit seviyede değildi.

Üçüncü bölüm, her imparatorluğun zaman döngüsünde bulunan törenleri ele almaktadır. Erken dönem İslâm toplumunda yaygın olarak kutlanan bayramlar, Ramazan ve Kurban bayramlarıydı. Sonradan bu törenlere yenileri eklendi: Mevlid ve aşûre. Her ne kadar bu üç erken modern dönem imparatorluğu da bu geleneği tevarüs etmiş olsa da, her biri kendi özel şartları çerçevesinde İslâmi ritüeller ile yöresel ve haricî unsurları mezcettikleri yeni bir kutlama döngüsü oluşturdular. İran elitlerinin Babürlü maiyeti üzerinde güçlü bir etkisi olmasından ötürü aşûre dört büyük İslâmi kutlamalar arasında en popüler olanı hâline geldi. Ayrıca yoğun Farişî kültürel etkinin neticesinde, İslâm öncesi İran geleneğinin bir parçası olan Nevruz da önemli kutlamalardan biriydi. Babürlülük'ün üçüncü imparatoru Ekber

Şah (slt. 963/1556-1014/1605) imparatorluğun kuruluş yıl dönümünün kutlanmasına yönelik –İslâm, Hint Müslüman ve Hindu geleneklerinin birleştirdiği– yepyeni bir ritüel ihdas etmişti. Diğer yandan Safevî kutlamalarında, Mecusî miras ve yeni sayılabilecek bir dönemde benimsedikleri Şiî pratikler ağırlıktaydı. Nevruz son derece popüler olmaya devam etse de aşûre, hanedanın sembolik ritüeli olarak yavaş yavaş Nevruz’u gölgede bırakmaya başladı. Bu iki imparatorluğun aksine, Osmanlı dönemindeki kutlama ritüelleri tümüyle İslâmiydi. Osmanlılar aşûre merasimini, nefret ettikleri Şiî rakiplerinden dolayı terk etmişlerse de, diğer iki imparatorlukta önemli bir role sahip olmayan, fakat kendi geleneklerine uygun iki kutlama türünü benimseyip devam ettirmişlerdir: Hanedan çocuklarının sünnet töreni ve hac kafilesinin uğurlanışı için tertip ettikleri tören.

Dördüncü bölüm, kronolojik perspektifi ele almaktadır. Kamerî hicri takvim, mevsimsel dönemlendirme ile uyumsuz olmasından dolayı tarım ekonomisi açısından ciddi manada yetersiz kalıyordu. Bu problemi çözmeye ihtiyacı, Emevî hanedanlığı döneminde de öncelikli bir mesele olarak gündemdeydi ve yöneticilerden birisi, *harâcî takvim* şeklinde isimlendirilen yeni bir güneş takviminin benimsenmesine karar verdi. Osmanlılar, hicri takvimden bağımsız bir güneş takvimi kullanmazken Babürlüler ve Safevîler harâcî takvimi kullanmayı bırakıp bir ya da daha fazla güneş takvimini benimsemişlerdir. Diğer iki imparatorluğa nazaran Safevîler, daha az nüfusa sahip olması ve merkezileşme ile monetarizasyonun daha düşük seviyede olmasından ötürü hicri takvimden kaynaklanan mali problemleri daha kolay çözebiliyordu. Onlar, bahar ılımlına tekabül eden Nevruz ile başlayan ve uzun bir geçmişe sahip oldukları Güneş esaslı kronolojiden türetilmiş takvimleri kullandılar. Safevîler’in aksine Babürlüler’de yoğun nüfus oranı ve kültürel çeşitlilikten dolayı finansal sorunların çözümü daha çetrefilliydi. Ekber Şah’ın 1584’te *târîh-i ilâhî* isimli yeni bir güneş takvimini ortaya koyması, onun “daimi barış (sulh-i küll)” politikasının bir parçası olarak anlaşılabilirse de, bu yeni takvim aynı zamanda ticari sorunların çözümüne yönelik niyetin de bir sonucudur. Osmanlılar hiçbir zaman parasal ve siyasi krizlere neden olan hicri takvimden bağımsız bir güneş takvimi kullanma girişiminde bulunmadılar; ilâhî olanın rehberliğine tabi halifelerin varisleri ve kutsal şehirlerin koruyucuları olarak bunu denemeye belki de hakları yoktu.

Sonuç bölümünden önceki bölüm, üç imparatorluğun on altıncı yüzyılda vuku bulan milenyumcu iki olayın örtüşmesi bağlamında zuhur eden apokaliptik atmosferi nasıl ele aldıklarını konu edinmektedir: 1583’te görülen büyük kavuşum (great conjunction) ve 1591 yılında hicri takvime göre ilk bin yılın bitişi. Jüpiter ve Satürn’ün kavuşumuna dayanan kronolojik düzen, modern öncesi Avrasya dünyasının etkili astrologu Ebû Ma’şer (171-272/787-886) tarafından ortaya konmuştu. Ebû Ma’şer’in kavuşum astrolojisinin, sekizinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla değin farklı

coğrafya ve kültürler arasında aktarımı büyük oranda İsmâîlî müelliflerin çalışmaları ile mümkün olmuştur: İhvân-ı Safâ ve Nâsır-ı Hüsrev (394/1004-480/1088). Her imparatorluk mezkur olayları kendi usullerince yorumlamışsa da, Safevî İran coğrafyası, teori ve insan kaynağı açısından bir tür ortak havuz işlevi görmüştür. Safevî İran'ından iltica eden Haydar Remmal, Sultan Süleyman'ın himayesine girmeyi başardı ve apokaliptik fikirlerin İstanbul'daki önemli isimlerinden birisi hâline geldi. Babür Hindistan'ında eskatolojik aşırıcılığın en belîğ ve etkili hatiplerini bünyesinde barındıran Nuktaviye tarikatı da Safevî bölgesinden gelmişti.

Sonuç bölümü, İslâm zaman anlayışını geniş bir bağlam içerisine yerleştirmektedir. Kavram, özellikle Yahudi veya Hristiyan perspektifinden ve erken modern dönem Avrupa'sına etkisi açısından dikkate alınmıştır.

Bu çalışmanın en anlamlı katkılarından birisi, zamanla ilgili çeşitli hususlara odaklanarak üç erken modern dönem imparatorluğun sahip olduğu farklı dinamikleri aydınlatmasıdır. Blake'in giriş bölümünde belirttiği gibi, bu imparatorluklar arasında önemli addedilebilecek siyasi ilişkiler, mesafe uzaklığından dolayı oldukça sınırlıydı. Fakat aralarında gerçekleşen sosyal ve kültürel hareketlilik azımsanamayacak derecedeydi. Blake'in yaklaşımı, bu dinamik durumu iyi bir biçimde tanımlamayı mümkün kılmıştır. Bu nokta-i nazardan, milenyumcu hareketi ele alan beşinci bölümün öneminin özellikle belirtilmesi gerekir.

Çalışmanın önem arz eden bir diğer yönü, hanedanların zaman sistemlerinde merkezî bir konuma sahip olan *müneccimlerle* ilişkili dinamiklere dikkatimizi çekmesidir. Giriş bölümünde ifade edildiği gibi *müneccim* ya kendi kendini eğitmiş ya bir medresede öğrenci olmuş ya da usta-çırak ilişkisi içerisinde tecrübe kazanmış bir zaman uzmanı olarak izah edilmektedir. Vakit tayini ya da ona temel teşkil eden astromoni ile iştiğal edenler sadece müneccimler değildi. Blake'in ifade ettiği gibi her ne kadar modern öncesi dünyada astroloji ile astronomi ayrılmaz bir biçimde gök bilimleri başlığı altında birbiri ile irtibatlı ise de, müneccimler geçimlerini esasen astrolog olarak sağlamaktaydılar. George Saliba, astronomiyle ilişkili belirli alanların astrolojiden ayrılıp dinî ilimlerin müttefiki olarak konumlandırıldığı sürece tekabül eden on birinci yüzyılın başlarına doğru mikat ilminin ortaya çıktığını iddia eder.³ Astronominin bu alanlarında uzmanlaşmış entelektüeller, astronominin de dâhil olduğu akli ilimlerin yanında geleneksel ilimlere de genel anlamda aşındılar. Bu âlimler dönemin kaynaklarında müneccim olarak nadiren tasvir edilmiştir. Gök bilimlerinin ve mezkur alanlarla iştiğal eden insanların çeşitliliği, müneccimi, İslâm dünyasında tek zaman uzmanı sınıf olarak tanımlamayı güç hâle getirmektedir.

3 George Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge: MIT Press, 2007), 78.

Bu nedenle bağlantılı olarak, bu üç erken modern dönem imparatorluğunda “zaman uzmanı”nın ciddi düzeyde bir dönüşüm yaşadığını söyleyebiliriz. Erken modern dönem itibarıyla “zaman uzmanı” astronominin mezkur alanlarının İslâmi ilimler içerisinde içkin bir yer almasına paralel olarak medreselerin entelektüel ortamında yetişmeye başladı. Blake’in de bahsettiği gibi, mîkat ilminde uzman olan muvakkit, on üçüncü yüzyıl başlarından itibaren Mısır ve Suriye’de pek çok camide aktif görev almış ve Osmanlı İstanbul’u, on altıncı yüzyılla birlikte mîkat ilminin başlıca merkezi olmuştur.⁴ Ayrıca Nasîrüddin et-Tûsî, Safevî medreselerinde geometri ve küresel astronomi eğitiminin önemli bir parçası hâline gelecek klasik matematik ve astronomi metinlerini yeniden yazdı.⁵ Yine Blake’in ifadesine göre, Babürlüler’de Ekber Şah, akli ilimleri medrese müfredatının zorunlu parçası kıldı. Zaman uzmanlığı ve bununla ilişkili disiplinde bireysellikten kurumsallığa doğru gerçekleşen geçiş bilhassa zikredilmelidir. Fakat bu mülahazalarım Blake’in çalışmasının orijinalliğini bütünüyle ortadan kaldırmamaktadır. Gök bilimleri uzmanları tarafından ileride yapılacak çalışmaların, konuyu başka yönleriyle daha derinlikli inceleyeceğini ümit edebiliriz.

4 David King, *In Synchrony with the Heavens: Studies in Astronomical Timekeeping and Instrumentation in Medieval Islamic Civilization I: the Call of the Muezzin* (Leiden: Brill, 2004), 18.

5 Husain Ma’sumi Hamadani, “Ustad-i Bashâr”, *Nasir al-Din al-Tusi: philosophe et savant du XIIIe siècle* içinde, ed. N. Pourjavady & Ž. Vesel (Tahran: Institut français de recherche en Iran/Presses universitaires d’Iran, 2000), 28-31; Sonja Brentjes, “Teaching the Mathematical Sciences in Islamic Societies: Eighth-Seventeenth Centuries”, *Handbook on the History of Mathematics Education* içinde, ed. A. Karp & G. Schubring (New York: Springer, 2014), 102-103.